

ПОНЯТТЯ

кримінальної відповідальності

Т. Б. Ніколаєнко

доцент кафедри кримінального права
Національної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького,
кандидат юридичних наук

На підставі аналізу проблемних питань теоретичного визначення поняття «кримінальна відповідальність», обґрунтовано поняття кримінальної відповідальності, початковий момент її виникнення та припинення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, зміст кримінальної відповідальності; кримінально-правові відносини.

На основани анализа проблемных вопросов теоретического определения понятия уголовной ответственности обосновано понятие уголовной ответственности, момент её возникновения и прекращения.

Ключевые слова: уголовная ответственность, содержание уголовной ответственности; уголовно-правовые отношения.

On the basis of the debatable aspects analysis of the theoretical definition of the notion «criminal liability», the concept of criminal liability, its inception and cessation are grounded.

Keywords: criminal liability, content of criminal liability, criminal-legal relations.

Кримінальна відповідальність є одним із фундаментальних інститутів кримінального права. Завдяки їй, реалізуються правоохоронні відносини, що виникають у разі вчинення злочину. Здійснення особою суспільно небезпечного діяння спричиняє шкоду найбільш суттєвим соціальним інтересам, охоронюваних законом. Захист цих інтересів є одним із важливих завдань держави. Його вирішення здійснюється шляхом застосування комплексу заходів правового, соціального, економічного характеру. Найбільш суворий серед них залишається кримінально – правовий метод впливу. Основний спосіб його реалізації – притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

В юридичній літературі питанням кримінальної відповідальності присвячено багато праць Ю. В. Бауліна, Я. М. Браїніна, Т. Т. Дубініна, В. С. Єгорова, С. Г. Келіної, А. І. Санталова та ін. [2; 4; 7; 22]. Разом з тим, питання щодо поняття кримінальної відповідальності, початкового моменту її виникнення, припинення залишаються дискусійними. Це пов'язане з законодавчою невизначеністю цього поняття. В чинному Кримінальному кодексі України (далі – ККУ) часто зустрічається поняття «кримінальна відповідальність» (ст. 2 (далі – ст.) «Підстава кримінальної відповідальності», розділ II «Закон про кримінальну відповідальність», розділ IX «Звільнення від кримінальної відповідальності»). Однак ніде не розкривається власне поняття кримінальної відповідальності. Невиробленість його однозначного тлумачення існує і серед науковців, що сприяє постійній їх дискусії.

Метою цієї статті є аналіз проблемних питань щодо теоретичного визна-

чення поняття «кримінальна відповідальність», початкового моменту її виникнення та припинення на основі узагальнення теоретичних досліджень та положень чинного законодавства.

Кримінальна відповідальність є фундаментальною категорією вітчизняного кримінального права. Це поняття нерідко зустрічається у нормах кримінального законодавства, однак легальне його визначення відсутнє. У зв'язку з цим, у теорії кримінального права визначення вказаного поняття залишається дискусійним. Одна група науковців визначає поняття кримінальної відповідальності як обов'язок особи, яка вчинила злочин, перетерпіти державний осуд та публічне за судження своїх дій і бути підданою певним несприятливим кримінально – правовим заходам у разі призначення передбаченого законом покарання (І. М. Даньшин, Я. М. Браїнін, С. Г. Келіна, А. А. Пінаєв) [4; 7; 14].

Друга група науковців (С. Г. Келіна, М. О. Стручков, Ю. М. Ткачевський) вважає, що кримінальна відповідальність – це правовідношення, яке виникає між державою та правопорушником і є складовою частиною кримінально – правових відносин, елементом його змісту та реалізацією кримінальних, кримінально – процесуальних та виконавчо – трудових відносин [17; 18].

Прибічники іншої позиції (М. І. Загородніков, О. Е. Лейст) визначають кримінальну відповідальність як санкцію, вказуючи, що кримінальна відповідальність є реальним застосуванням (дією) кримінально – правової норми, результатом якого стає справедливий рішення на вчинення особою злочину, шляхом негативної оцінки поведінки цієї особи спеціальним органом держави та застосуванням до

винного заходів державного примусу [11, с. 85-86; 20, с. 7].

Існує ще одна група науковців, які визначають кримінальну відповідальність як засудження особи, що вчинила злочин. Вперше таку думку сформулював К. Ф. Тихонов. Його підтримали А. І. Бойцов, В. М. Хомич та ін. [3, с.122; 19, с.39; 21, с.18]. Ця позиція полягає в тому, що вони визначають кримінальну відповідальність як стан засудження особи у зв'язку із вчиненням злочину, що обумовлює необхідність і правову можливість примусового впливу на засудженого з метою ресоціалізації. Такий вплив виражається в частковому або повному позбавленні або обмеженні певних прав та свобод, а також суттєвих обмежень його правового статусу. У тому випадку, коли суб'єкт вчиняє злочин, у держави, в особи уповноважених органів виникає право застосувати до останнього примус, визначений порушеною кримінально – правовою нормою. В той же час особа, яка вчинила злочин, зобов'язана перетерпіти негативний вплив. При цьому винна особа має право на застосування до неї саме тих заходів впливу, які передбачені законом за вчинене діяння.

В юридичній літературі вченими висловлена також концепція позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності та негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності [2, с. 30-33; 12, с. 44-45; 10, с. 12].

Позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність можна визначити як санкцію кримінально-правової норми. Іншими словами, загрозу, яка існує в санкції кримінально-правової норми і може бути реалізована в майбутньому до конкретної особи. Вона може бути звернена до невинного кола осіб і загрожує кож-

ному, хто вчинить злочин. Позитивну кримінальну відповідальність слід визначити як передбачені кримінальним законом обмеження прав і свобод, яким може підлягати особа за вчинений злочин у майбутньому. Що стосується кримінальної відповідальності у ретроспективному аспекті, то її треба розуміти як вимушене зазнавання особою, що вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених законом обмежень особистого, майнового та іншого характеру, що визначаються вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави. В цьому визначенні відображено дійсний зміст кримінальної відповідальності як реального правового наслідку, що настає для особи за вчинення нею злочину і поєднує негативну публічну морально-політичну оцінку особи та її поведінки, й пов'язані з цим примусові правові заходи. Доречно зазначити, що в цьому контексті Конституційний Суд України у своєму рішенні від 27.10.1999 р. № 1-15/99 в справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) зазначив: кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної і, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних заходів кримінально-правового характеру через обвинувальний вирок суду, але може зводитися й до самого лише осуду особи [16, с. 13]. У такому розумінні кримінальна відповідальність завжди розглядається як реальність, вона звернена до певної особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і щодо якої спеціальні органи ви-

конавчої влади здійснюють обмеження її прав і свобод на підставі обвинувального вироку суду. Таким чином, потенційна кримінальна відповідальність – це загроза, яка існує в санкції кримінально – правової норми і яка може бути реалізована в майбутньому до конкретної особи, яка вчинить злочин. Потенційна кримінальна відповідальність звернена до невизначеного кола осіб і загрожує кожному, хто вчинить діяння, яке визнається злочином. Реальна ж кримінальна відповідальність настає для цієї особи з моменту набрання законної сили вироком суду, яким вона визнана злочинцем, і їй, як правило, призначено покарання, відбування якого пов'язане з низкою додаткових обмежень прав і свобод засудженої особи.

Представлені точки зору на кримінальну відповідальність не вичерпують цього поняття. Так, визначення кримінальної відповідальності через категорію «обов'язок», на нашу думку, суперечливе, оскільки у такий спосіб не відображається того, що кримінальна відповідальність є реальним впливом на особу за вчинений нею злочин, припускає можливість відповідальності нереалізованої, ототожнює відповідальність з конфліктними правовідносинами. Отже, обов'язок особи відповідати за вчинене суспільно-небезпечне діяння – це ще не відповідальність. Не можна також погодитися з позицією тих вчених, які ототожнюють кримінальну відповідальність з покаранням. Передусім зазначимо, що у кримінальному законі ці поняття чітко розмежовані. Крім того, кримінальна відповідальність є ширшим поняттям. Покарання – це лише одна з форм реалізації кримінальної відповідальності, яка може бути реалізована і без по-

карання, в самому постановленні обвинувального вироку. Не витримує критики думка вчених, які розглядають кримінальну відповідальність як сукупність правовідносин. Адже кримінально-правові правовідносини є значно ширшими від відповідальності за своїм змістом.

Підсумовуючи вищевикладене, враховуючи думки різних науковців, можна визначити поняття кримінальної відповідальності як осуд державою особи, яка вчинила злочин, та обмеження її прав майнового, особистого та іншого характеру, що визначені вироком суду і покладені на винного спеціально уповноваженими органами держави.

Принциповим моментом у дослідженні поняття кримінальної відповідальності є визначення початкового моменту виникнення та кінцевого моменту припинення кримінальної відповідальності. В юридичній літературі з цього питання не прослідковується єдиної думки і вирішення його залежить від відношення до змісту кримінальної відповідальності.

Так, автори, що розглядають кримінальну відповідальність як процес реалізації передбачених законом заходів негативного впливу відносно особи, яка вчинила злочин, початковий момент виникнення кримінальної відповідальності пов'язують з початком державного примусу [13, с. 57].

Іншої думки притримується М. О. Стручков, який пов'язує початковий етап виникнення кримінальної відповідальності з моментом притягнення особи в якості обвинуваченого [18, с. 49]. Це стосується, зокрема, випадків, коли винна особа утримується під вартою до винесення такого вироку, а потім строк перебування під вартою їй зараховується у визначений су-

дом строк позбавлення волі. У такому випадку реальна кримінальна відповідальність настає не в день звернення обвинувального вироку суду до виконання, а в день взяття особи під варту (що суд у своєму вирокі юридично підтверджує). Така позиція вчених заслуговує на увагу. Однак, вона не може бути сприйнята нами з тієї причини, що особа, до якої застосовані запобіжні заходи, ще не піддається кримінальній відповідальності, оскільки ще не визнана судом винною у вчиненні злочину, а лише підозрюється чи обвинувачується в ньому. Запобіжні ж заходи за своєю юридичною природою є не кримінально-правовими, а кримінально-процесуальними і застосовуються для забезпечення правильного вирішення питання про наявність чи відсутність підстав кримінальної відповідальності.

Інакше визначають початок кримінальної відповідальності науковці, які розглядають кримінальну відповідальність як обов'язок винної особи перетерпіти з боку держави певний негативний вплив. В цьому випадку виникнення кримінальної відповідальності пов'язується з моментом вчинення злочину. З цього моменту винна особа вступає з державою у врегульовані нормами правовідносини. Саме з цього моменту до неї можуть бути застосовані заходи негативно впливу. Підставою для застосування до особи цих заходів є вчинення останньою злочину. При цьому право на застосування до особи кримінальної відповідальності з'являється з моменту здійснення злочинної діяльності [1, с. 90; 4, с. 38].

Прихильники визначення кримінальної відповідальності як сукупності кримінально – правових, процесуальних та виконавчих відно-

син початковий момент її виникнення пов'язують з винесенням обвинувального вироку суду або з набранням його законної сили. Як указує М. І. Загородніков, кримінальна відповідальність починається там і тоді, де і коли на підставі закону конкретно визначені права і обов'язки учасників кримінальних правовідносин, тобто з моменту винесення обвинувального вироку суду [6, с. 7]. Ю. М. Ткачевський уточнює це положення, вказуючи, що кримінальна відповідальність починається не з моменту винесення обвинувального вироку суду, а з моменту набрання останнім законної сили [17, с. 31].

Розгляд такої позиції свідчить про те, що дослідники, аналізуючи проблему початкового моменту виникнення кримінальної відповідальності, плутають її з початковим моментом виникнення кримінально – правових відносин.

З моменту, коли особа вчинила злочин, між нею і державою виникають певні кримінально-правові правовідносини, внаслідок яких у такої особи і держави виникають взаємні права та обов'язки. Злочинець зобов'язаний зазнати осуду за вчинений злочин, а також позбавлень і обмежень, передбачених ККУ. Разом з тим, він має право, щоб до нього була застосована саме та стаття ККУ, яка передбачає вчинене ним діяння; покарання було призначене лише в межах санкції цієї статті; враховані відповідні положення Загальної та Особливої частин ККУ та ін.

У свою чергу держава має право осудити злочинця і вчинене ним діяння, а також обмежити його у правах в межах строків погашення або зняття судимості. Оскільки (як нами було з'ясовано) кримінальна відповідальність – це фактичне отримання ви-

значених позбавлень особою, що вчинила злочин, при цьому такі позбавлення застосовуються органами держави від імені держави, в рамках кримінальних правовідносин. Фактична реалізація кримінальної відповідальності виражається в тому, що особі виноситься судом обвинувальний вирок, який виражає негативну оцінку держави її злочинної поведінки, призначає міру покарання. Реальне здійснення кримінальної відповідальності не припускає неодмінного призначення покарання. Однак, безумовно, припускає винесення обвинувального вироку, в якому суд від імені держави негативно оцінює злочинну поведінку винного.

На думку Ю. В. Бауліна, встановлення моменту виникнення кримінального правовідношення має пряму залежність від визначення того, що є юридичним фактом, який його породжує. Підставою для виникнення кримінального правовідношення є юридичний факт. Тому момент, з якого та чи інша подія набуває ознак юридичного факту, описаного у кримінальному законі, можна констатувати як появу кримінального правовідношення [2, с. 40]. Визначення співвідношення кримінальної відповідальності та правовідносин, на думку Ю. В. Бауліна, перебуває в залежності від аспектів та видів кримінальної відповідальності. Потенційна кримінальна відповідальність як загроза, що існує в санкції кримінально-правової норми, може бути реалізована лише в майбутньому до конкретної особи за вчинений злочин. Реальна кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили вироку суду щодо особи, яким вона визнана винною у вчиненні злочину, призначено покаран-

ня, відбування якого пов'язане з низкою додаткових обмежень прав і свобод засудженого.

Враховуючи наведене визначення поняття кримінальної відповідальності, можна логічно визначити її початковий момент – день вступу в законну силу обвинувального вироку суду. Адже саме з цього моменту особа дійсно починає зазнавати передбачені кримінальним законом обмеження особистого, майнового та іншого характеру.

Момент припинення кримінальної відповідальності в юридичній літературі визначається по-різному. Так, П. В. Коробков вказує, що кримінальна відповідальність припиняється з моменту відбуття покарання або погашення чи зняття судимості [8, с. 27]. Аналогічної позиції притримується й І. А. Ребане. На його думку, кримінальна відповідальність припиняється з відбуттям покарання [15, с. 54]. А В. С. Єгоров виділяє чотири варіанти припинення кримінальної відповідальності, що пов'язані з різними за змістом юридичними обставинами. До першого він відносить звільнення від кримінальної відповідальності. Тобто у випадках, коли мета покарання може бути досягнута іншим шляхом, аніж притягнення до кримінальної відповідальності, доцільно звільнити особу від кримінальної відповідальності та її реалізації. У зв'язку з цим, особа не підлягає кримінальній відповідальності, а у випадку, коли щодо неї кримінальна відповідальність почала застосовуватись, виконання її припиняється. Наступний варіант вчений виділяє як неможливість застосування кримінальної відповідальності. У випадках, коли особа померла або захворіла на психічну хворобу, внаслідок чого осудність

її виключається, застосування кримінальної відповідальності стає неможливим. Третій варіант автор пропонує визначати як декриміналізацію вчиненого діяння. І останній варіант правник пропонує називати повним відбуттям особою всіх передбачених законом заходів негативного впливу, що входять у зміст кримінальної відповідальності. В цьому варіанті припинення кримінальної відповідальності пов'язане з погашенням та зняттям судимості [22, с. 28-29].

На нашу думку, відбуття покарання не є моментом припинення кримінальної відповідальності. Відбуття покарання не виключає всіх негативних наслідків, пов'язаних з притягненням особи до кримінальної відповідальності. Якщо обвинувальний вирок суду був пов'язаний з призначенням покарання і це покарання підлягає відбуванню, то кримінальна відповідальність особи має місце протягом усього часу відбування призначеного покарання і до моменту погашення або зняття судимості. Лише після погашення чи зняття судимості, яка завершує всі негативно-правові наслідки щодо особи, яка вчинила злочин, остаточно припиняється кримінальна відповідальність.

Висновок про такий кінцевий момент кримінальної відповідальності випливає з того положення, що закон, який пом'якшує кримінальну відповідальність, поширюється на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Кримінальний кодекс виходить з того, що й особи, які мають судимість, зазнають реальної кримінальної відповідальності. Адже під час відбування покарання особа продовжує перебувати в кримінально-правових відносинах з державою. Обмеження її прав та свобод здійснюється в порядку, вста-

новленому Кримінально-виконавчим кодексом України. У тих випадках, коли після відбування покарання особа якийсь час перебуває в статусі такої, що має судимість (ст. 89 ККУ), є підстави вважати, що вона продовжує перебувати в кримінально-правових відносинах з державою і тому тимчасово перетерплює кримінальну відповідальність, пов'язану з обмеженням її права на «добре ім'я», встановлену обвинувальним вирок суду (ч. 1 ст. 88 КК). Адже така особа ще деякий час після відбуття покарання вважається такою, що її засуджено за вчинений злочин, злочинцем, і це має певні юридичні наслідки у випадках, передбачених законами України (ч. 2 ст. 88 КК) [9].

Що стосується призначення і реального відбування покарання, то особа, якій винесено обвинувальний вирок, при наявності відповідних підстав може бути звільнена від призначення покарання. Таких осіб, винних у вчиненні злочину, слід вважати звільненими від покарання, але тими, що підпали під кримінальну відповідальність.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1) кримінальна відповідальність – це осуд державою особи, яка вчинила злочин, та обмеження її прав майнового, особистого та іншого характеру, що визначені вирок суду і покладені на винного спеціально уповноваженими органами держави;

2) з моменту, коли особа вчинила злочин, між нею і державою виникають певні кримінально-правові правовідносини;

3) ці правовідносини припиняються після повного відбуття особою покарання та зняття чи погашення судимості;

4) кримінальна відповідальність виникає з моменту вступу у законну силу обвинувального вироку суду;

5) кримінальна відповідальність припиняється з моменту після повного відбуття особою покарання та зняття чи погашення судомості.

Перспективами подальших досліджень у контексті окресленої в цій статті теми будуть питання, пов'язані із дослідженням підстави кримінальної відповідальності, проблемні питання її застосування та шляхи вирішення.

Література

1. *Базылев В. Т.* Юридическая ответственность. – Красноярск, 1995. – 284 с.
2. *Баулін Ю. В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
3. *Бойцов А. И.* Понятие уголовной ответственности // Вестник ЛГУ. – 1981. – №17. – С.122-128.
4. *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. – М., 1963. – 286 с.
5. *Дубинин Т. Т.* О моменте возникновения уголовной ответственности // В сб.: Основания и порядок реализации уголовной ответственности. – Куйбышев, 1989. – С. 38-44.
6. *Загородников Н. И.* О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. – 1967. – №7. – С. 7-14.
7. *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М., 1974. – 228 с.
8. *Коробков В. П.* Пределы уголовной ответственности // Основания и порядок реализации уголовной ответственности. – Куйбышев, 1989. – С. 27-31.
9. Кримінальний кодекс України. – Х.: ПП. «ІГВІНІ», 2007. – 210 с.
10. *Кропачев Н. М., Прохоров В.С.* Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность. – СПб.: Санкт-Петербург. гос. ун-т, 2000. – 246 с.
11. *Лейст О. Э.* Санкции и ответственность по советскому праву: Теоретические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 240 с.
12. *Лесниевски – Костарева Т. А.* Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 400 с.
13. *Наумов А. В.* Применение уголовно-правовых норм. – Волгоград, 1973. – 322 с.
14. *Пинаев А. А.* Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. – Х.: Харьков Юридический, 2002. – 352 с.
15. *Ребане И. А.* Проблемы совершенствования уголовного законодательства // Правоведение. – 1987. – №5. – С. 50 – 54.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – №5. – С. 7-13.
17. Советское уголовное право. Общая часть / Под ред. Г. А. Кригера, Б. А. Куринова, Ю. М. Ткачевского. – М., 1981. – 368 с.
18. *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – Саратов, 1978. – 322 с.
19. *Тихонов К. Ф.* Субъективная сторона преступления. – Саратов, 1967. – 266 с.
20. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел. Учеб. пособ. / Под ред. Н. И. Загородникова. – М., 1987. – 326 с.
21. *Хомич В. М.* Теоретические проблемы уголовной ответственности (Концепция и правовая модель института уголовной ответственности)/ Автореф. дисс. ... д. ю. н. – Минск, 1997. – 42 с.
22. *Егоров В. С.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. – 279 с.